

«Η ματιά των άλλων»
Προσλήψεις προσώπων
που σφράγισαν τρεις αιώνες
(18ος-20ός)

«Η ματιά των άλλων»
Προσλήψεις προσώπων που σφράγισαν τρεις αιώνες

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ
– 127 –

«Η ματιά των άλλων»
Προσλήψεις προσώπων που σφράγισαν
τρεις αιώνες (18ος-20ός)

Επιμέλεια
Κατερίνα Δέδε - Δημήτρης Δημητρόπουλος

Αθήνα 2012

© Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
τηλ. 210 72.73.554, fax 210 72.46.212
e-mail: kne@eie.gr
ISBN 978-960-9538-08-4

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σημείωμα επιμελητών	9
Ευδοκία Ολυμπίτου, <i>Μπουμπουλίνα: Η θηλυκή εκδοχή της ανδρείας</i> ..	13
Βασίλης Παναγιωτόπουλος, <i>Οι ιδρυτές της νεότερης Ελλάδας</i>	25
Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, <i>Ο Ρήγας με τα μάτια των άλλων. Διαδρομές της πρόσληψης ενός ήρωα</i>	35
Σοφία Ματθαίου, <i>Ο Κοραΐς και οι έλληνες κλασικοί φιλόλογοι τον 19ο αιώνα</i>	51
Δημήτρης Δημητρόπουλος, <i>Ο «Γέρος του Μοριά»: Κτιζοντας μια πατρική φιγούρα του έθνους</i>	69
Νίκος Θεοτοκάς, <i>Μακρυγιάννης: Αναγνώσεις αναγνώσεων</i>	91
Χρήστος Λούκος, <i>Οι «τύχες» του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου στη νεοελληνική συνείδηση</i>	101
Παναγιώτης Μιχαηλάρης, <i>Παλαιών Πατρών Γερμανός: Οδεύοντας προς το θρύλο</i>	111
Διονύσης Τζάκης, <i>Μύθος και ιστορία. Οι πρώτοι βιογράφοι του Γεώργιου Καραϊσκάκη</i>	123
Ουρανία Πολυκανδριώτη, <i>Ο Στράτης Μυριβήλης και οι πολλαπλές αναγνώσεις του έργου του</i>	135
Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, <i>Η κατασκευή μιας επιχειρηματικής δυναστείας: Η οικογένεια Ράλλη</i>	149
Μαρία Δαμηλάκου, <i>Προσλήψεις του Μπολίβαρ από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα</i>	173
Κατερίνα Δέδε, <i>Ο «Μαύρος Καβαλάρης». Οι βιογραφίες του Νικόλαου Πλαστήρα</i>	193
Σπύρος Δραΐνας, <i>Ο Ανδρέας Παπανδρέου και το τρίγωνο της χαρισματικής ηγεσίας</i>	227

Σημείωμα των επιμελητών

Το βιβλίο αυτό επιδιώκει να μιλήσει για τα πρόσωπα, τις εν ζωή και μετά θάνατον τύχες ανθρώπων που σφράγισαν την εποχή τους. Το βίο των προσωπικοτήτων που με την παρουσία τους άφησαν ισχυρό το στίγμα τους στα πράγματα του καιρού τους, αλλά επίσης και στο νου, τη μνήμη και τα συναισθήματα των μεταγενεστέρων. Τις πολλαπλές «ζωές» που έχουν οι άνθρωποι αυτοί μέσω της διαφορετικής πρόσληψης που είχαν τα έργα και οι ημέρες τους σε όσους τους γνώρισαν, τους αγάπησαν, τους θαύμασαν, τους αμφισβήτησαν ή τους μίσησαν, κυρίως όμως σε όσους τους «γνώρισαν» μετά το θάνατό τους μέσα από τα γραπτά και τις διηγήσεις άλλων. Τη δημόσια εικόνα που έχει εγγραφεί στη συλλογική μνήμη και τις συγκλίνουσες ή αποκλίνουσες προσεγγίσεις όσων θέλησαν να μελετήσουν το βίο τους. Το ίδιο το πρόσωπο και το έργο του και τις πολλαπλές εικόνες που ιχνογραφούνται μέσα από την πρόσληψη των άλλων. Και, τέλος, τις βιογραφίες και τους βιογράφους.

Το πρόσωπο διαδραματίζει λοιπόν εδώ τον καθοριστικό ρόλο. Οι βιογραφίες ευκλεών, «μεγάλων ανδρών» –και λιγότερο γυναικών– αποτέλεσαν παραδοσιακό, διακριτό, δημοφιλή κλάδο της ιστορικής αφήγησης, που στόχευε να αναδείξει τη σημασία του βιογραφούμενου στη ροή των γεγονότων. Παρότι η σύγχρονη, κριτική ιστορική προσέγγιση θέλησε να μεταθέσει το κέντρο βάρους της ιστορικής μελέτης από το άτομο στους κοινωνικούς και οικονομικούς μηχανισμούς, στους θεσμούς και στις συλλογικές νοοτροπίες και συμπεριφορές, υποβαθμίζοντας το ρόλο των προσώπων, οι βιογραφίες συνέχιζαν να έχουν το πολυπληθές κοινό τους. Τα ειδικά τμήματα των μεγάλων ευρωπαϊκών και αμερικανικών βιβλιοπωλείων –τα οποία φιλοξενούν βιογραφίες όχι πλέον μόνο «μεγάλων ανδρών» αλλά και ποικίλων εφήμερων αστέρων που παράγει μαζικά η βιομηχανία του θεάματος– είναι από τα πιο πολυσύχναστα. Η τεκμηριωμένη γραφή και η γοητευτική αφήγηση υποχρεώνεται να συγκατοικήσει στους πάγκους των βιβλιοπωλείων με κείμενα που τα χαρακτηρίζει η προχειρότητα

και ο ευτελισμός βιογραφούμενου και αναγνώστη, αποτελώντας τα άκρα ενός μακρού νήματος που αχνά μόνον ενώνει η αφήγηση των γεγονότων του βίου.

Στα καθ' ημάς οι βιογραφίες αποτέλεσαν επίσης αγαπητό ανάγνωσμα στο οποίο θήτευσαν ιστορικοί, δημοσιογράφοι, λογοτέχνες, συγγενείς και θαυμαστές των βιογραφούμενων –ενίοτε και πολέμιοί τους. Οι βιογράφοι δημιούργησαν έναν αστερισμό παράλληλο με εκείνο των βιογραφούμενων, αποτύπωσαν τις ποικίλες προσλήψεις τους, το εύρος των οποίων βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τις δυνατότητες διαφορετικών αναγνώσεων, που πρόσφερε η ζωή και η δράση του βιογραφούμενου προσώπου.

Αυτές είναι μερικές όψεις των ζητημάτων που προσπαθούν να ψηλαφίσουν τα κείμενα που έχουν συγκεντρωθεί στον τόμο αυτό. Αφετηρία της συζήτησης αποτέλεσαν πρόσωπα –χωρίς κάποια αξιολογική κρίση, αλλά λίγο έως πολύ τυχαία με βάση τις ετοιμότητες των συγγραφέων– τα οποία είχαν όμως μία διακριτή, στο χώρο και στο χρόνο δράσης τους, παρουσία στη νεοελληνική πραγματικότητα. Η μελέτη της Χριστίνας Κουλούρη και του Χρήστου Λούκου, *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια*, που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1996 είχε κινηθεί ακριβώς στο πλαίσιο αυτού του προβληματισμού και αποτέλεσε ωραίο ερέθισμα. Σημαντικές μελέτες που ακολούθησαν πρόσθεσαν επιπλέον υλικό για ανάλογες σκέψεις και συζητήσεις. Η σειρά των δεκαέξι βιογραφιών των «Ιδρυτών της Νεότερης Ελλάδας», για την οποία κάνει αναλυτικά λόγο στο κείμενό του ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος, αποτέλεσε μία αφορμή εφαρμογής των προβληματισμών αυτών στην ιστορική γραφή, καθώς όλοι, λίγο πολύ, οι συγγραφείς είχαν σχολιάσει στις βιογραφίες την «επί χάρτου» μεταθανάτια ζωή των αγωνιστών. Οι παραπάνω προβληματισμοί έδωσαν το έναυσμα για μία επιστημονική συνάντηση συναδέλφων και φίλων στη Σύρο, το καλοκαίρι του 2010, στον οικείο, φιλόξενο χώρο των «Σεμιναρίων της Ερμούπολης». Κείμενα των περισσότερων από αυτούς φιλοξενούνται στην παρούσα έκδοση και βέβαια είναι αυτονόητες οι πιο θερμές μας ευχαριστίες.

Ευχαριστίες οφείλονται επίσης στον πρώην Διευθυντή του ΙΝΕ/ΕΙΕ Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη και στον νυν αναπλ. Διευθυντή Λεωνίδα Καλλιβερετάκη, που υιοθέτησαν την πρόταση να ενταχθεί το βιβλίο στη σειρά των εκδόσεων του ΙΝΕ. Θερμά ακόμη ευχαριστούμε την Κωνσταντίνα Σιμω-

νετάτου από το τμήμα μηχανογράφησης του Ινστιτούτου, χάρη στη φιλική συνεργασία και στην τέχνη της οποίας ο συλλογικός αυτός τόμος πήρε τη σημερινή του μορφή, και τις Ανδρομάχη Μαρούδα και Βάλλια Ράπτη που με κέφι, εθελοντικά επιμελήθηκαν τις τυπογραφικές διορθώσεις των δοκιμίων.

Το βιβλίο αποτέλεσε τη φυσική συνέχεια αυτής της επιστημονικής συνάντησης και άρχισε να ετοιμάζεται με το ίδιο κέφι. Το νήμα αυτής της συνέχειας κόπηκε όμως ξαφνικά στις 17 Μαΐου 2011, όταν η αγαπημένη φίλη και συνάδελφος Εύη Ολυμπίτου, με την οποία είχαμε σχεδιάσει τη συνάντηση στην Ερμούπολη και κατόπιν την έκδοση, «έφυγε» αναπάντεχα από κοντά μας. Η Εύη δεν ήταν μόνο μία άξια και εργατική νέα επιστήμονας που με τον αδόκητο θάνατό της άφησε πίσω της πλούσιο επιστημονικό, ερευνητικό, συγγραφικό και διδακτικό έργο. Ήταν μία σπάνια γυναίκα που ο χαμός της άφησε ένα αίσθημα συγκλονιστικού σπαραγμού στα αγαπημένα της πρόσωπα και στους καλούς φίλους της· άφησε ακόμη μια βαθιά μελαγχολία σε πολλούς ανθρώπους που είχαν την τύχη να τη γνωρίσουν και να συναναστραφούν μαζί της, γιατί ανήκε στην ολιγάριθμη ομάδα των ανθρώπων που ήθελε και ήξερε –χωρίς δεύτερη σκέψη– να μοιράζεται το «έχειν του», την αγάπη του, τις γνώσεις του, τις συμβουλές του, το ενδιαφέρον του· άφησε ακόμα το παράδειγμα για το πώς μπορεί να αγωνίζεται κανείς αθόρυβα και με αξιοπρέπεια. Άφησε, τέλος, μία αύρα, που όμοιά της δεν θα ξαναβρούμε. Η αφιέρωση του τόμου αυτού στη μνήμη της, αποτελεί ελάχιστο αντίδωρο σε όσα της οφείλουμε.

Κ.Δ. - Δ.Δ.

Εύη Ολυμπίτου
1962-2011

*She comes in colors everywhere
She combs her hair
She's like a rainbow*

Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου

Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΜΙΑΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΗΣ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑΣ: Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΡΑΛΛΗ

Η ιστορία της οικογένειας Ράλλη αποτελεί οργανικό κομμάτι μιας ευρύτερης μελέτης που αφορά στην τυπολογία του επιχειρηματία, καθώς και στη συγκριτική ιστορία των Ελλήνων εμπόρων στην Αγγλία στον μακρό 19ο αιώνα. Στη συγκεκριμένη προσέγγιση «η ματιά των άλλων» αποτελεί έναν ευφάνταστο τίτλο-οδηγό στο ιστοριογραφικό νήμα που υφαίνει την ιστορία μιας επιχειρηματικής δυναστείας ελληνικής καταγωγής. Πρόκειται για μια οικογένεια που άσκησε μεγάλη οικονομική επιρροή στο χώρο της ελληνικής διασποράς, κυρίως στην Αγγλία, αφού η ίδια συγκρότησε μια οικογενειακή ομάδα κατ' αναλογία της επιχειρηματικής ομάδας (business group).¹ Εξάλλου η επιτυχής ενσωμάτωσή τους στην αγγλική κοινωνία αναγνωρίστηκε, αφού δύο μέλη της οικογένειας Ράλλη πέρασαν στο Εθνικό Βιογραφικό λεξικό της Οξφόρδης (*Oxford Dictionary of National Biography* [ODNB]): ο Παντιάς Στεφ. Ράλλης (1793-1865) και ο Στέφανος Αυγ. Ράλλης (1829-1902) ανιψιός του προηγούμενου.

Η οικογένεια Ράλλη έχει χρησιμοποιηθεί στον σχετικό ιστοριογραφικό λόγο ως το «αρχέτυπο» της ελληνικής διασποράς. Η ιστορία της θα εξεταστεί εδώ μέσα από τρεις άξονες: α) τη μη συγκρότηση επιχειρηματικού αρχείου, κατ' αναλογία με άλλα συναφή παραδείγματα, β) τη βαρύτητα της ιδιαίτερης καταγωγής από τη Χίο, αναλύοντας την ιστορική σχέση των Χίων με τους Γενουάτες ως πρότυπο ιδιαίτερης επιχειρηματικής οργάνωσης για τη χιακή διασπορά, και γ) την τροφοδότηση και τη διασύνδεση της

1. M. Granovetter, «Business groups», στο J. N. Smelser και R. Swedberg (επιμ.), *The Handbook of Economic Sociology*, Princeton, Princeton University Press, 1994, σ. 453-475.

δημόσιας εικόνας της οικογένειας με την ιδιαίτερη τοπική καταγωγή, και με την καταστροφή της Χίου το 1822.

Η ιστορία της οικογένειας Ράλλη, που έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στις διεθνείς εμπορικές συναλλαγές του 19ου αιώνα, αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα παραδείγματα επιχείρησης με ελληνική καταγωγή από την υπό οθωμανική κυριαρχία νήσο Χίο. Ο προσανατολισμός στις εμπορικές εργασίες ήταν το κύριο χαρακτηριστικό μιας μακρόχρονης οικονομικής δραστηριότητας που αναπροσαρμοζόταν οργανωτικά μέσα στο χρόνο ώστε να ανταποκρίνεται με ετοιμότητα στις διεθνείς συνθήκες. Η σημασία της επιχειρηματικής συμμετοχής της οικογένειας Ράλλη στις διεθνείς συναλλαγές της βρετανικής αυτοκρατορίας και στην παγκόσμια οικονομία του 19ου και του 20ού αιώνα έχει αναδειχθεί σε πολλές μελέτες.² Οι Ράλλη ήσαν από τους παλαιότερους εμπορικούς οίκους ελληνικής καταγωγής που εγκαταστάθηκαν στο Λονδίνο. Η είσοδός τους στην χρηματοπιστωτική αγορά του Λονδίνου τεκμηριώνεται από εμπορική εγκύκλιο της εταιρείας των Παντιά Ιω. Ράλλη και του Ευστράτιου Πετροκόκκινου (1 Ιανουαρίου 1819) που εντοπίστηκε στο αρχείο των Rothschild.³

Το ύψος των διακινούμενων κεφαλαίων των εταιρειών των αδελφών Ράλλη είναι δύσκολο να τεκμηριωθεί και μάλιστα στο διάστημα ενός αιώνα περίπου. Οι Αφοί Ράλλη, με εταιρικό κεφάλαιο 130.000 λίρες Αγγλίας το 1827, είχαν φθάσει στα μέσα του 19ου αι. σε εκτιμώμενο

2. S. D. Chapman, *Merchant enterprise in Britain: from the Industrial Revolution to World War I*, Cambridge University Press 1992, σ. 154-161· Katerina Vourkatioti, «Anglo-Indian Sea Trade and Greek Commercial Enterprises in the Second Half of the Nineteenth Century», *International Journal of Maritime History* 11/1 (1999), σ. 117-148· Τζελίνα Χαρλαύτη, *Η ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας*, Αθήνα, Νεφέλη, 2001· Κατερίνα Βουρκατιώτη, *Ο οίκος των Αδερφών Ράλλη, 1814-1961. Το αρχέτυπο της επιχειρηματικότητας της ελληνικής διασποράς*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2004· G. Jones, *Από τους εμπόρους στις πολυεθνικές. Οι βρετανικές εμπορικές εταιρείες τον 19ο και τον 20ό αιώνα*, μετάφρ. Νικ. Σταματάκης, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2008· Απ. Δελής, «Οικογένεια Ράλλη», *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Εύξεινος Πόντος*, Αθήνα 2007.

3. Maria Christina Chatziioannou, «Mediterranean Pathways of Greek Merchants to Victorian England», *The Historical Review / La Revue Historique* 7 (2010), σ. 213-237.

κεφάλαιο 500.000 λίρες στερλίνες, κατέχοντας ικανοποιητικό προεξοφλητικό όριο από την Τράπεζα της Αγγλίας, όταν ο μεγαλύτερος αριθμός των ελλήνων εμπόρων στη Βρετανία την ίδια περίοδο δούλευε με κεφάλαιο μικρότερο από 10.000 λίρες. Ο μακροβιότερος και ισχυρότερος χιακός εμπορικός οίκος, οι Αφοί Ράλλη, μετά το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου εγκατέλειψε το εμπόριο των σιτηρών στη Μαύρη Θάλασσα και μετατόπισε το εμπορικό ενδιαφέρον του στην Ινδία, φθάνοντας το 1902 το κεφάλαιο των 3.000.000 λιρών Αγγλίας.⁴ Ως συγκριτικό μέγεθος, να σημειωθεί ότι κατά το χρονικό διάστημα 1852-1877 που ασχολήθηκε ο Βικέλας με τις εμπορικές επιχειρήσεις για περίπου μια 25ετία, απέκτησε ένα κεφάλαιο της τάξης των 20.000 λιρών, πριν να εγκατασταθεί στο ελληνικό κράτος.⁵

Η πυκνή γενεαλογική συνέχεια μέσα στο χρόνο, η οικονομική και κοινωνική επιτυχία των Ράλλη στην Αγγλία, κατέστησαν αυτή την οικογενειακή επιχείρηση παραδειγματική. Εξετάζοντας τις εθνικές απογραφές πληθυσμού στην Αγγλία (1841-1891), η οικογένεια Ράλλη –μέσα από πολλούς κλάδους– παρουσιάζει μια σταθερή αύξηση των μελών της. Έτσι, από 17 περίπου μέλη της οικογένειας έφτασαν τους 66 οι Ράλλη που δήλωναν ως τόπο κατοικίας πόλεις της Βρετανίας στο χρονικό διάστημα μισού αιώνα.⁶ Πολλά μέλη της οικογένειας, συγκεντρώθηκαν στην κοιτίδα της βιομηχανικής επανάστασης και πολιτογραφήθηκαν Βρετανοί, διατηρώντας την τοπική καταγωγή από τη Χίο ως πολιτισμικό χαρακτηριστικό. Στον παρακάτω ενδεικτικό κατάλογο η πλειοψηφία των μελών της οικογένειας Ράλλη είχε καταγωγή από την ανατολική Μεσόγειο (Ελλάδα, Χίο, Τουρκία) πριν από την εγκατάσταση στο Λονδίνο, το Λίβερπουλ και στο Μάντσεστερ, ενώ απέκτησε τη βρετανική υπηκοότητα μέσα στον 19ο αιώνα.

4. St. Chapman, *Merchant Enterprise in Britain: From the Industrial Revolution to World War I*, Cambridge University Press 1992, σ. 158-159 και *Oxford Dictionary of National Biography* λήμμα «Ralli, Pantia»· Stephen D. Kynaston, *The City of London, A World of Its Own*, τ. I, Pimlico 1995, σ. 169.

5. Άλκης Αγγέλου, (επιμ.) Δ. Βικέλας, *Άπαντα*, τ. 1, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1997, σ. 20.

6. The National Archives of the UK, London, *Census Returns of England and Wales, 1841, 1851, 1861, 1871, 1881, 1891*, Kew, Surrey.

Μέλη της οικογένειας Ράλλη
Καταγωγή και χρόνος απόκτησης βρετανικής υπηκοότητας

Όνοματεπώνυμο	Τόπος Καταγωγής	Έτος κτήσης βρετανικής υπηκοότητας
Ευστράτιος Ράλλης	Ελλάδα	1847
Παντιάς Θεοδ. Ράλλης	Χίος	1848
Αντώνιος Αλεξ. Ράλλης	Χίος	1848
Παντιάς Θεοδ. Ράλλης	Ελλάδα	1852
Αλέξανδρος Ράλλης	Χίος	1853
Πανταλέων Κωνστ. Ράλλης	Χίος	1860
Παντελής Θωμ. Ράλλης	Γαλλία	1866, 1869
Παντιάς Αλεξ. Ράλλης	Τουρκία	1867
Τζούλια Ράλλη	Τουρκία	1879
Μιχαήλ Αντ. Ράλλης	Ελλάδα	1881
Σπυριδων Τζέιμς Ράλλης	Ελλάδα	1897
Μαριέττα Ράλλη	—	1908

Πηγές: *The National Archives of the UK*, London, England. HO 1/25/637, 1/28/875, 1/27/736, 1/45/1419, 1/50/1625, 1/98/3378, 1/32/5138, 1/137/5335, 45/8194, 144/38/83602, 144/71/99921, 144/406/B23660, 144/885/168340.

Η οικογένεια Ράλλη είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας επιχειρηματικής δυναστείας που διαιώνισε το όνομά της μέσα από τα ατομικά και συλλογικά επιτεύγματα των μελών της στον χώρο των επιχειρήσεων,⁷ επιβεβαιώνοντας αυτό που συχνά συμβαίνει στις δυναστείες, δηλαδή το μέρος, ορισμένα άτομα, να προσδιορίζει το σύνολο. Το όνομα της οικογένειας αποτέλεσε τον συνεκτικό δεσμό διαφορετικών γενεών από το τελευταίο τέταρτο του 18ου έως τον 21ο αιώνα, και κατά συνέπεια με οδηγό το ίδιο το όνομα δημιουργήθηκε παράδοση και προοπτική. Η παράδοση της ισχυρής επιχειρηματικής δυναστείας δημιουργήθηκε μέσα στον χρόνο

7. Για τις επιχειρηματικές δυναστείες βλ. D. Landes, *Dynasties. Fortune and Misfortune in the World's Great Family Businesses*, Λονδίνο, Penguin, 2008. Για τη σχέση οικογένειας, κράτους, και αγοράς, βλ. H. James, *Family Capitalism: Wendels, Haniels, Falcks and the Continental European Model*, Harvard University Press, 2006.

τόσο από τους συγχρόνους της, όπως ο Ιωάννης Γεννάδιος στις αρχές του 20ού αιώνα, όσο και από νεότερα σχετικά δημοσιεύματα, όπως του Τιμόθεου Κατσιγιάννη, επισκόπου Μιλητουπόλεως, και συχνά τροφοδοτήθηκε με υλικό που έδωσαν τα ίδια τα μέλη ή οι συνεργάτες της επιχείρησης.⁸

Η πρώτη απόπειρα συγκρότησης γενεαλογικού δένδρου της πολύκλαδης οικογένειας Ράλλη έγινε από την ίδια την οικογένεια σε ένα απλό έντυπο με τον τίτλο «A Pedigree of the Rallis of Scio 1700-1892», Μάιος 1892.⁹ Μπορεί να είναι αμφισβητήσιμη η ημερομηνία σύνθεσης και «έκδοσης» του δένδρου το 1892, είναι όμως βέβαιη η έκδοση 17 χρόνια αργότερα μιας διδακτορικής διατριβής του καθηγητή Αθηνών Αντ. Χ. Χατζή (1885-1953), με θέμα την καταγωγή του ονόματος Ράλλη.¹⁰ Η επιστημονική αναζήτηση του Χατζή είχε ως στόχο να αποκαταστήσει το «πεδίο της ιστορικής αλήθειας, της συγγνής θεάς» απέναντι σε έργα όπως αυτά του Δημητρίου Ροδοκανάκη (1840-1902). Πρόκειται για έναν χιακής καταγωγής έμπορο της Αγγλίας, που είχε αποκτήσει την αγγλική υπηκοότητα και είχε διεκδικήσει τον τίτλο του πρίγκιπα, ως δήθεν απόγονος των σπουδαιότερων αυτοκρατορικών οίκων του Βυζαντίου. Ο Emilè Legrand, στο βιβλίο του, *Dossier Rhodokanakis* (1895), απέδειξε ότι ήταν ψευδείς οι αναφορές του σε βιβλία και έγγραφα και κατέρριψε τα επιχειρήματα και τις προσπάθειες του Ροδοκανάκη να αποδείξει ότι είναι πρίγκιπας.¹¹ Η σύνθεση γενεαλογικού δένδρου από τους

8. Ι. Γεννάδιος, Στέφανος Α. Ράλλης. *Βιογραφικόν Υπόμνημα, μετατύπωση εκ της Νέας Ημέρας*, Τεργέστη, Αυστριακός Λόυδ, 1902 και το ίδιο John Gennadios, Stephen A. Ralli. *Biographical memoir by John Gennadios, reprinting from New Day*, Τεργέστη, Austrian Lloyd, 1902· Τ. Catsiyannis, *Pandias Stephen Rallis, the founder of the Greek community in London*, Λονδίνο 1986.

9. Στο έργο σημειώνονται και οι κύριοι εμπνευστές του, ο Αλέξανδρος Παντιά Ράλλη και ο Αλέξανδρος Αντωνίου Ράλλη, ενώ ειδική μνεία γίνεται στην Καλλιόπη Βλαστού, κόρη του Στέφανου Αμβροσίου Ράλλη, ως ζωντανή πηγή πληροφοριών τον καιρό της σύνθεσης αυτού του γενεαλογικού δένδρου.

10. Η διατριβή είχε εκπονηθεί ήδη από το 1905· Αντ. Χ. Χατζής, *Οι Ραούλ, Ραλ, Ράλοι (1080-1800)*, Μόναχο, Kirchhain NL, Druck von Max Schmiersow, 1909. Το έργο εκπονείται στο πλαίσιο των ονοματολογικών αναζητήσεων, καθώς και της σύνδεσης με την μεσαιωνική περίοδο στην κατεύθυνση του έργου του Σπ. Λάμπρου και του Γ. Χατζηδάκι.

11. Το βιβλίο θεωρείται υπόδειγμα εκδοτικής τέχνης, αλλά θα πρέπει να είχε κυκλοφορήσει και σε απλή μορφή, βλ. Δημήτριος Ροδοκανάκης, *Ιουστινιάναι και Χίος*, Σύρος 1900, που αντιμετωπίστηκε κριτικά από τον Ε. Legrand, *Dossier Rhodokanakis*,

Ράλλη είχε ως κύριο σκοπό την ανάδειξη της ιστορικής καταγωγής της οικογένειας, λίγο πριν από την ανάληψη τίτλου ευγενείας στην Αγγλία.

Η παραδειγματική θέση των Ράλλη στην ελληνική κοινότητα του Λονδίνου κατασκευάστηκε μέσα από δύο αλληλοτροφοδοτούμενα κανάλια: ένα εξωγενές και ένα ενδογενές, αυτό που οι ίδιοι τροφοδότησαν και διαμόρφωσαν. Και εδώ τίθεται το ερώτημα, γιατί οι Ράλλη δεν έγραψαν απομνημονεύματα, προσωπικές σημειώσεις, γιατί δεν πρόβαλαν οι ίδιοι την ιστορία τους, όπως έκανε για παράδειγμα ο Α. Συγγρός; Είναι βέβαιο ότι οι ίδιοι πίστευαν στην προσωπική καταγραφή και εξιστόρηση, στις αυτόγραφες μαρτυρίες. Το 1829 ο Κοραής ομολογούσε ότι η προτροπή για να εξιστορήσει τη ζωή του προήλθε από τον πλούσιο συμπατριώτη του, έναν από τους πέντε αδελφούς Ράλλη της Αγγλίας: «Ένας από τους συμπολίτας μου Χίους φίλους, νέος χρηστός (ο Ευστράτιος Ράλλης, αν δεν με πλανά η μνήμη), μ' ερωτούσε μίαν των ημερών ευρισκόμενος εις τους Παρισίους, αν εφρόντισα να γράψω τον βίον μου».¹²

Η ίδια η επιχείρηση Ράλλη δεν συγκρότησε το αρχείο της μέσα από έναν ιδιωτικό θεσμό, όπως άλλες οικογενειακές επιχειρήσεις, για παράδειγμα οι Rothschild (The Rothschild Archive), ή οι Rockefeller (Rockefeller Archive Center). Η διάσωση και η οργάνωση συναφών αρχειακών μονάδων οικογενειακών επιχειρήσεων, όπως των Ρότσιλντ, ήταν αυτή που σε μεγάλο βαθμό κατεύθυνε τις μελέτες για τη δράση και την ιστορία της επιχείρησης. Η ίδρυση των αρχείων Ρότσιλντ, το 1978, είχε σκοπό τη διάσωση και ανάδειξη του αρχειακού υλικού που αφορά τη ζωή και τις επιχειρήσεις των μελών της οικογένειας. Εξάλλου η διαφύλαξη της ιστορικής μνήμης συχνά υποστηρίζει την έννοια της διαφοράς, τονίζει την ξεχωριστή ταυτότητα των Εβραίων μέσα σε ένα πληθυσμιακό σύνολο.¹³ Στη συγκεκριμένη περίπτωση η διαφύλαξη του αρχειακού υλικού των Ρότσιλντ, επιχείρησης

Παρίσι 1895. Βλ. επίσης Μάνος Ελευθερίου, «Δ. Ροδοκανάκης και Ιουστινιάναι-Χίος. Ένα βιβλίο ορόσημο της εκδοτικής ακμής της Ερμούπολης», *Συριανά γράμματα* 6 (Απρίλιος 1989), σ. 89-102· Χρ. Λούκος, «Νέα τεκμήρια για την τυπογραφία και τους τυπογράφους της Ερμούπολης» (υπό έκδοση).

12. *Βίος Αδαμαντίου Κοραή συγγραφείς παρά του ιδίου* βλ. <http://www.snhell.gr/testimonies/content>.

13. Y.H. Yerushalmi, *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory (Samuel and Althea Stroum Lectures in Jewish Studies)*, University of Washington Pr, [1982] 2005.

με μακρόχρονες χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες, απαιτούσε την τήρηση και τη διαφύλαξη λογαριασμών και καταστίχων. Η αρχειοθέτηση αυτής της εβραϊκής επιχείρησης, της προσέδωσε μια διακριτή ταυτότητα μέσα στον ευρωπαϊκό επιχειρηματικό κόσμο, οπότε και η ίδρυση του αρχείου στο Λονδίνο αποτέλεσε ένα σύνθετο εγχείρημα επιχειρηματικής προβολής και διάσωσης της ιστορικής μνήμης.

Μια σειρά από επετειακά έργα και άλλα δημοσιεύματα, όπως γενικά έργα και μονογραφίες σχετικές με την επιχειρηματική δράση, καθώς και βιογραφίες που αναφέρονται στα μέλη αυτής της εβραϊκής οικογένειας, στηρίχτηκαν στο ταξινομημένο αρχειακό υλικό του ομώνυμου ιδρύματος. Η οικογένεια, που μετακινήθηκε με τον Nathan Mayer Rothschild από το γκέτο της Φρανκφούρτης στο βιομηχανικό Μάντσεστερ κατά το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα, κατέκτησε την οικονομική επιτυχία στην Αγγλία.¹⁴ Οι δεσμοί της οικογένειας με την εβραϊκή θρησκεία και την ιδιαίτερη κουλτούρα, την «εβραϊκότητα», τονίζονται στις περισσότερες μελέτες που αναφέρονται στους Rothschild, ως δομικά χαρακτηριστικά στη δημιουργία μιας ιδιαίτερης επιχειρηματικής παράδοσης. Οι ίδιοι οι Rothschild έγιναν συχνά όνομα αναφοράς και σύγκρισης μέσα στο χρόνο με άλλα ομοειδή παραδείγματα επιχειρηματιών.¹⁵ Παρόλο που τα περισσότερα μέλη της οικογένειας Rothschild απομακρύνθηκαν σιγά-σιγά από την εβραϊκή θρησκεία, αυτή δεν έπαψε να αποτελεί το συγκριτικό πολιτισμικό χαρακτηριστικό της οικογένειας. Από τον χώρο των επιχειρηματιών στην Αμερική είναι πολλά επίσης τα παραδείγματα που συγκρότησαν ένα ίδρυμα με στόχο, μεταξύ άλλων, και τη διαχείριση του αρχείου της επιχείρησης.¹⁶

Σε αντίθεση με τους Rothschild και άλλες αντίστοιχες περιπτώσεις, η οικογένεια Ράλλη δεν συγκρότησε ένα θεσμό διάσωσης και ανάδειξης του αρχειακού υλικού για τις επιχειρήσεις της. Μερικά κατάστιχα και λυτά έγγραφα που τυχαία διασώθηκαν στο τμήμα χειρογράφων της βιβλιοθήκης του City του Λονδίνου (Guildhall library), είναι τα μόνα τεκμήρια αυτής

14. Η βιβλιογραφία για τους Rothschild είναι ανηρτημένη στο δικτυακό κόμβο του ομώνυμου ιδρύματος, <http://www.rothschildarchive.org/>.

15. Μια αναφορά στους Rothschild ως παραδειγματικής τραπεζικής δραστηριότητας βλ. M. Chiaudiano, «I Rothschild del Duecento: la Gran Tavola di Orlando Bonsignori», *Bollettino Senese di Storia Patria* 6 (1935), σ. 103-142.

16. Βλ. για παράδειγμα το **Rockefeller Archive Center** <http://www.rockarch.org/>.

της εμπορικής επιχείρησης. Η μη διάσωση τεκμηρίων, η μη συγκρότηση επιχειρηματικού αρχείου ως ιδιωτικού θεσμού δεν έχει αξιολογηθεί έως τώρα ως χαρακτηριστικό της οργάνωσης της ίδιας της επιχείρησης. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η απουσία της αλληλογραφίας, η οποία αποτελεί το πιο ζωντανό κομμάτι στην ιστορία μιας εμπορικής επιχείρησης, υλικό που οδηγεί κατ'αρχάς στην ανασύσταση δικτύων στο γεωγραφικό χώρο και επιτρέπει τον έλεγχο της ποιότητας των σχέσεων των μελών του δικτύου. Ένα πρόσθετο στοιχείο που δυσκολεύει τη συνολική προσέγγιση στην ιστορία της δυναστείας Ράλλη είναι η παράλληλη δράση μελών μιας πολύκλαδης οικογένειας, όπου οι ενδογαμίες και οι επαναλήψεις των ονομάτων των μελών της πολλές φορές συσκοτίζουν τους ατομικούς ρόλους.¹⁷

Η συζήτηση των τελευταίων ετών για την επιχείρηση των Αδελφών Ράλλη στην Αγγλία, ενέταξε το παράδειγμά τους στο διεθνές εμπόριο από την οπτική της Ιστορίας των Επιχειρήσεων. Προϋπάρχει όμως μια ιστοριογραφία που αναφέρεται στην οικογένεια και στην επιχείρηση. Αυτή η προϋπάρχουσα ιστοριογραφία έχει δύο πόλους τροφοδότησης, ο ένας είναι ελληνογενής και ο άλλος είναι βρετανικός, του τύπου των επετειακών απολογισμών (company history) της εταιρείας Ralli Brothers. Τα δύο ιστοριογραφικά κανάλια δεν επικοινωνούν πάντα μεταξύ τους, αλλά συχνά αντλούν από την ίδια δεξαμενή προφορικών πληροφοριών από μέλη της οικογένειας, και από συνεργάτες ή υπαλλήλους της εταιρείας.¹⁸ Ο τρόπος συγκρότησης των δύο αυτών πηγών πληροφόρησης ακολουθεί διαφορετικά μονοπάτια επεξεργασίας και αξιολόγησης του υλικού. Η βαρύτητα της ιδιαίτερης καταγωγής

17. Ένα μεγάλο μέρος της γενεαλογίας των κλάδων των Ράλλη βρίσκεται αναρτημένο στο διαδίκτυο βλ. δικτυακός κόμβος Christopher Long - Journalist & Editor (2007) <http://www.christopherlong.co.uk/per/genealogy.html>.

18. Από την ελληνόγλωσση βιβλιογραφία, βλ. Μ. Συριώτης, «Ο οίκος των Αδελφών Ράλλη», *Χιακά Χρονικά* 1 (1911), σ. 100-109· Λεωνή Καλβοκορέση, *Ο οίκος των αδελφών Ράλλη*, Χίος 1953· Χ. Μουλάκης, *Ο οίκος των αδελφών Ράλλη*, Αθήνα 1964. Από την ίδια την επιχείρηση βλ. *History and Activities of the Ralli Trading Group Commodity. Merchants for 160 years*, Λονδίνο, The International Trading Division of the Bowater Organization, 1979· A. Mango, *Adventure account: the story of the Rallis in India*, Βομβάη, Ralli Bros India Ltd, 1998. Μια από τις κύριες πηγές τροφοδότησης παρέμεινε η δίγλωσση έκδοση του **Ιωάννη Γεννάδιου, και βέβαια οι μετέπειτα εκδόσεις του επισκόπου Τιμόθεου Κατσιγιάννη**, βλ. και Timotheos Catsiyannis (Bishop of Militoupolis), *The Rodocanachis of London*, Λονδίνο 1987, και του ιδίου *The Greek Community of London*, Λονδίνο 1993.

από τη Χίο θα αναλυθεί πρώτον μέσα από την ιστορική σχέση των Χίων με τους Γενουάτες, ως πρότυπο ιδιαίτερης επιχειρηματικής οργάνωσης για αυτή την ομάδα της ελληνικής διασποράς, και δεύτερον μέσα από τη διαχείριση της μνήμης του διωγμού από τη Χίο, το 1822, ως συστατικό στοιχείο της επιχειρηματικής επιτυχίας.

Οι Ράλλη συγκρότησαν μια πολυεπίπεδη επιχείρηση που στηρίχτηκε κατ'αρχήν στην οικογενειακή οργάνωση και στον σταθερό επιχειρηματικό προσανατολισμό στην εμπορική δραστηριότητα. Μια οικογενειακή ομάδα που κατέκτησε τις διεθνείς συναλλαγές από την Ανατολική Μεσόγειο, στην Αγγλία, στη Ρωσία, στην Ινδία και στις ΗΠΑ. Οι εταιρίες και οι δραστηριότητες της οικογενειακής ομάδας συγκροτήθηκαν πάνω στις δομές του εμπορικού καπιταλισμού και των διευρυμένων γεωγραφικά πυκνών συναλλαγών της Μεσογείου.¹⁹ Η εμπειρία των μεσογειακών συναλλαγών, ιδιαίτερα μέσα από τη σχέση της Χίου με την Κωνσταντινούπολη και τη Γένουα, συγκρότησαν ένα συγκριτικό πλεονέκτημα για ορισμένες πολύκλαδες χιακές οικογένειες, όπως οι Ράλλη. Ενδεικτικά αναφέρεται εδώ ότι ο τρόπος κεφαλαιακής συγκρότησης των Ράλλη παραπέμπει σε ένα αμοιβαίο κεφάλαιο (mutual fund), στο οποίο τα μέλη της οικογένειας και μερικοί στενοί συνεργάτες κατείχαν μερίδια. Μια κοινή δεξαμενή κεφαλαίου από την οποία οι μεριδιούχοι μοιράζονται τα κέρδη και τις ζημιές που μπορεί να προέκυπταν, ανάλογα με το ποσοστό συμμετοχής του καθένα στην κοινή δεξαμενή. Η απόδοση (κέρδος) των εμπορικών επιχειρήσεων των Ράλλη αναλογούσε στους μεριδιούχους-επενδυτές ανάλογα με το μερίδιό τους. Αυτή η πρακτική του πρωτογενούς αμοιβαίου κεφαλαίου μπορεί να αναχθεί στην εμπειρία από τη γενουάτικη εταιρεία των μεριδιούχων της Μαόνας, που θ' αναλυθεί παρακάτω. Μια ιστορική διαδρομή που προσδιόρισε την οργάνωση και τη συμπεριφορά χιακών εμπορικών επιχειρήσεων, όπως των Ράλλη, και θα μπορούσε να ερμηνευτεί μέσα από την αιτιολογική εξήγηση της σημασίας της ιστορίας στη συγκρότηση και εξέλιξη των θεσμών.²⁰

19. Βλ. το ειδικό τεύχος του *The Historical Review / La Revue Historique* 7 (2010), Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου (επιμ.), με θέμα *Networking and Spatial Allocation around the Mediterranean, Seventeenth-Nineteenth Centuries*.

20. N. Nunn, «The Importance of History for Economic Development», *Annual Review of Economics* 1 (2009), σ. 65-92.

Στελέχη της εταιρείας Ράλλη σε δείπνο στο Λονδίνο (;) στα τέλη του 1940 (ιδιωτική συλλογή J. S. Ralli).

Στελέχη και προσωπικό της εταιρείας Ράλλη στην Καλκούτα, πριν από το 1953 (ιδιωτική συλλογή J. S. Ralli).

Στο διάστημα 1827-1850, τη «χρυσή περίοδο» των Αφών Ράλλη στο Λονδίνο, το κεφάλαιο των πέντε αδελφών Τζιοβάνι, Παντιά, Αύγουστου, Ευστράτιου, Θωμά, καθώς και των τεσσάρων συζύγων τους, υπολογίζεται σε μερίδια που αυξομειώνονται σε όλη την περίοδο σε σχέση με το συνολικό κεφάλαιο. Η κατά μερίδια συμμετοχή στο εταιρικό κεφάλαιο φαίνεται ότι αποτελούσε βασιική οργανωτική αρχή των Αφών Ράλλη στο Λονδίνο, ακόμη και όταν ήθελαν να προσφέρουν εταιρική συμμετοχή σε συνεργάτες τους. Για παράδειγμα, το 1869 έδωσαν δύο μερίδια στον γαμπρό του στενού συνεργάτη τους Ν. Γ. Πασπάτη, Α. Κορνήλιο, και στον ίδιο τον Ν. Γ. Πασπάτη πέντε μερίδια, τους επονομαζόμενους «πούντους» και όχι εταιρική κεφαλαιακή συμμετοχή.²¹

Στο παράδειγμα της πολύκλαδης οικογένειας Ράλλη, η χιακή οικογενειακή επιχείρηση, με κεντρικό άξονα το εμπόριο, παρουσιάζεται σε πλήρη ανάπτυξη. Με αυτή την ευκαιρία θα γίνει εκτενής αναφορά στη σχέση Χίος-Γένουα, ως μια σχέση που συγκρότησε ένα ξεχωριστό και πετυχημένο παράδειγμα χρηματοπιστωτικής οργάνωσης. Η σχέση των Χίων με το ιδιαίτερο από την άποψη της χρηματοπιστωτικής δομής σύστημα της Γένουας, χρονολογείται από τον 14ο αιώνα. Στη Χίο το πλέγμα των οικονομικών συναλλαγών, που διαμορφώθηκε από την περίοδο της γενουάτικης κατοχής (1346-1566), μπορεί να συγκριθεί ως προς τους θεσμούς και τις πρακτικές που ακολουθήθηκαν με αυτούς των ισχυρών οικονομικών κέντρων της εποχής, όπως της Κωνσταντινούπολης, της Γένουας, της Βενετίας, πόλεων-λιμανιών που ενίσχυσαν το καπιταλιστικό σύστημα στη Μεσόγειο.²²

Ο τύπος του γενουάτη εμποροτραπεζίτη διαμορφώθηκε με βάση τη λειτουργία της εμπορικής τράπεζας (**merchant bank**). Ο γενουάτης εμποροτραπεζίτης είχε κατακτήσει ένα πεδίο πολλαπλών οικονομικών επιλογών με μεγάλη ελευθερία κινήσεων. Η διαφορά από μια σύγχρονη τράπεζα έγκειται στον ταυτόχρονο προσανατολισμό της γενουάτικης εμπορικής εταιρείας στις πιστωτικές και εμπορικές συναλλαγές. Εδώ η τραπεζική δραστηριότητα είχε

21. Guildhall Library, τμήμα χειρογράφων, Αρχείο Ράλλη, «Μηνιαίες καταχωρήσεις-τζιορνάλε» και «Λυτά έγγραφα». Βλ. επιστολή Αφοί Ράλλη (Λονδίνο, 25 Finsbury circus) προς Ν. Γ. Πασπάτη (Λίβερπουλ), 12 Ιανουαρίου 1869.

22. Henri Sée, *Modern Capitalism Its Origin and Evolution*, [1928], (αγγλ. μετάφραση), Batoche Books Kitchener 2004, σ. 21 κ.εξ. Επίσης R. S. Lopez, «Market expansion; the case of Genoa», *The Journal of Economic History* 24/4 (1964), σ. 445-464.

βαρύνοντα, αλλά όχι αποκλειστικό ρόλο. Αυτό το χαρακτηριστικό αποτελεί βασικό κλειδί για την κατανόηση της γενουάτικης οικονομίας. Ήδη από τον 12ο αιώνα, οι εμποροτραπεζίτες της Γένουας λειτουργούσαν συγχρόνως ως έμποροι και τραπεζίτες, διαχειρίζονταν κεφάλαια τρίτων σε μορφή κατάθεσης ή συμμετοχικού κεφαλαίου, άλλαζαν νομίσματα επί τόπου, αγόραζαν και πουλούσαν σε τοπικό νόμισμα, έδιναν πιστώσεις εξοφλητέες σε άλλο τόπο και σε διαφορετικό νόμισμα, χορηγούσαν ενυπόθηκα δάνεια, αγόραζαν και πουλούσαν εμπορεύματα από και προς άλλες αγορές και, τέλος, συμμετείχαν σε υπερπόντιες εταιρικές επιχειρήσεις.²³

Η ίδια η δομή του ιδιότυπου γενουάτικου καθεστώτος της Χίου αποτελούσε μια εκδοχή προνομιούχου εταιρείας (chartered company), παρόμοια με αυτή που έχουμε γνωρίσει στις ολλανδικές και βρετανικές πολυμετοχικές εταιρείες της νοτιανατολικής Ασίας (VOC, East India Company). Ένα ιδιωτικό δάνειο που δημιουργήθηκε από δανειστές-μεριδιούχους προς την πολιτική αρχή της δημοκρατίας της Γένουας, προκάλεσε τη συγκρότηση μιας πολυμετοχικής εταιρείας, της Μαόνας. Επρόκειτο για μια εταιρεία διαχείρισης του φυσικού πλούτου του αγροτικού νησιού της Ανατολικής Μεσογείου. Η σύσταση του δανείου, σύμφωνα και με την αναλυτική περιγραφή ενός βρετανού περιηγητή του 19ου αιώνα, ανταποκρινόταν στην ανάγκη εξοπλισμού του γενουάτικου στόλου από 25 γαλέρες, με σκοπό να αντιμετωπίσει τις επιδρομές από το Μονακό προς τη Γενουάτικη δημοκρατία, καθώς και για να εγκαθιδρυθεί η γενουάτικη κυριαρχία στο πλούσιο αγροτικό νησί της Χίου. Το κεφάλαιο του δανείου, γνωστό ως «δάνειο της Μαόνας του Μονακό και της Χίου», σχηματίστηκε από δανειστές - μεριδιούχους που κατέβαλλαν μερίδια (100 φράγκα/μερίδιο). Ο κάθε δανειστής (mahone) εγγραφόταν με τα μερίδιά του σε ένα κατάστιχο και προσδοκούσε πολλαπλά μελλοντικά κέρδη. Ο επιθετικός σκοπός της σύναψης αυτού του δανείου επιτεύχθηκε, και το 1346 η πόλη της Χίου πέρασε στην κυριαρχία της Δημοκρατίας της Γένουας. Με τους όρους υποταγής της πόλης στη Δημοκρατία της Γένουας δινόταν στους Χίους και το δικαίωμα στη γενουάτικη υπηκοότητα. Παράλληλα, μια ομάδα Χίων εμπόρων αποκτούσε την εμπειρία των διεθνών συναλλαγών

23. Margaret W. Hall, «Early Bankers in the Genoese Notarial Records», *The Economic History Review* 6 (1935), σ. 73-79· G. Felloni, «Banca Privata e banche pubblici a Genova nei secoli XII-XVIII», στο *Scritti di Storia Economica*, Genova, σ. 583 κ.εξ.

στη Μεσόγειο, καθώς και της πολυμετοχικής οργάνωσης στις συναλλαγές με μελλοντικές προσδοκίες κέρδους.²⁴

Οι Γενουάτες-Μαονέζοι και ένας πρόξενος της Γένουας εγκαταστάθηκαν στην πόλη της Χίου, όπου συνέλεξαν τους φόρους και απέδιδαν ένα ετήσιο ποσό στον αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης. Η πόλη της Χίου διαιρέθηκε χωροταξικά σε συνοικίες, διοικούμενες από ένα ανανεωμένο συμβούλιο «λογαριαστών», που εισέπρατταν τους φόρους από τα κρασιά, τη μαστίχα, το μετάξι και τα άλλα αγροτικά προϊόντα. Συγχρόνως οι Γενουάτες απέκτησαν μια ναυτική βάση που τους επέτρεπε την προσφορότερη πρόσβαση στο εμπορικό τους δίκτυο που απλωνόταν στην Ανατολική Μεσόγειο, από την Κωνσταντινούπολη (Πέρα) έως τη Μαύρη Θάλασσα (Κάφρα) και τη Συρία. Οι Γενουάτες που εγκαταστάθηκαν στη Χίο οργάνωσαν τη δημόσια ζωή της πόλης και του λιμανιού, φέρνοντας αρχιτεκτονικά πρότυπα και εμπορικές πρακτικές που ρίζωσαν και μετά την οθωμανική κατάκτηση του νησιού. Τα οικονομικά πρότυπα που εισήχθησαν στην καθημερινή ζωή του νησιού ήταν αυτά που είχαν επιτρέψει στη Γένουα να γίνει μια από τις κοιτίδες του εμπορικού καπιταλισμού στη Μεσόγειο. Η οικονομική εμπειρία της γενουάτικης παρουσίας στη Χίο δεν μπορεί να μελετηθεί στατικά και γραμμικά. Η λογιστική οργάνωση του δανείου των Μαονέζων αποτελεί μια από τις σημαντικότερες κατακτήσεις, μια πρώιμη πολυμετοχική οργάνωση, ένα θεσμό με σημαντική επίδραση στην κουλτούρα και στη διαχείριση των εμπορικών και τραπεζικών συναλλαγών. Οι Ράλλη ήταν από τους Χίους που είχαν μαρτυρημένες συναλλαγές με τους Γενουάτες από το 1450 τουλάχιστον, στη συνοικία Πέρα στην Κωνσταντινούπολη, εμπορεύμενοι –με μονάδες μέτρησης και νομίσματα Χίου– αγροτικά προϊόντα και αγγλικά υφάσματα.²⁵

24. J. T. Bent, «The Lords of Chios», *The English Historical Review* 4/15 (1889), σ. 467-480. Στους δανειστές-μεριδιούχους του δανείου της αποστολής είχε αποδοθεί λογιστικά το ποσό των 203.000 γενουάτικων σκούδων. Το ποσό και οι εμπλεκόμενοι μεριδιούχοι μέσα από περίπλοκες λογιστικές πράξεις και παραχωρήσεις των μεριδίων έφτασε κατά την περίοδο της τουρκικής κατάκτησης (1566) να εμπλέκει περίπου 600 άτομα, βλ. W. Miller, «The Genoese in Chios 1356-1566», *The English Historical Review* 30/119 (1915), σ. 418-43.

25. Ο Μιχαήλ Ράλλης είχε κατοικία στη χώρα της Χίου ήδη πριν από το 1471, ενώ ο έμπορος Νικόλαος Ράλλης (1450) ήταν εγκατεστημένος στην Κωνσταντινούπολη.

Η οργάνωση των χιακών εμπορικών δικτύων στηρίχθηκε σε οργανωτικές δομές που παρουσιάζουν αξιοσημείωτη αντοχή στον χρόνο. Στην Κωνσταντινούπολη τον 16ο αιώνα λίγες ελληνικές οικογένειες ήσαν ισάξιες των πλούσιων Βενετών, Φλωρεντίνων και των Γενουατών εμπόρων στη συνοικία του Γαλατά. Από τις ελληνικές ξεχώριζαν οι Καντακουζηνοί, οι Ράλλη και οι Κορέση.²⁶ Η αναφορά αυτή στην παράλληλη παρουσία και δράση Χίων και Γενουατών στην Κωνσταντινούπολη, κατά την περίοδο της ισχυροποίησης των δομών του εμπορικού καπιταλισμού, δεν επιβάλλει μια συνέχεια γραμμικής αναπαραγωγής της επιχειρηματικής κουλτούρας από τους μέσους χρόνους στη νεώτερη εποχή. Όμως ο τύπος του χίου εμποροτραπεζίτη, που καταγράφηκε στο Σίτυ του Λονδίνου στον 19ο αιώνα, παρουσιάζει κοινά επιχειρηματικά χαρακτηριστικά με τον γενουάτη εμποροτραπεζίτη του Μεσαίωνα. Εξάλλου, για λόγους κοινωνικής καταξίωσης και επιβεβαίωσης, οι ίδιες οι χιώτικες οικογένειες επικαλέστηκαν πολύ αργότερα αυτή τη σχέση ιστορικής συνέχειας από τους Γενουάτες ευγενείς εμποροτραπεζίτες, όπως οι Ράλλη, αλλά και οι Ροδοκανάκη στην ακραία περίπτωση ιστορικής κιβδηλείας που αναφέρθηκε παραπάνω.

Το κύριο κοινό σημείο αναφοράς των εξιστορήσεων που αναφέρονται στην οικογένεια Ράλλη δεν είναι βέβαια η απώτατη «γενουάτικη συνάφεια», αλλά η χιακή καταγωγή της οικογένειας σε συνδυασμό με την, καταστροφή της Χίου στα χρόνια της Επανάστασης, το 1822, και η επακόλουθη διασπορά. Οι ιστορήσεις που αναφέρονται στη χιακή διασπορά είναι πλέον πολλές και μας επιτρέπουν ποικίλες ερμηνευτικές προσεγγίσεις στο θέμα. Τα οικογενειακά δίκτυα της χιακής εμπορικής διασποράς έχουν συνήθως μια κοινή ιστορική αφετηρία, αυτή της καταστροφής του νησιού.²⁷ Το 1913 ο Α. Π. Ράλλης μεταφράζει και διασχευάζει στα αγγλικά

Ph. Argenti, *The occupation of Chios by the Genoese and their administration of the island 1346-1566*, τ. 3, Cambridge University Press, 1958, σ. 586 και 805.

26. M. Balard, *La Romanie génoise: XIIIe-début du XVe siècle*, Ρώμη, École Française de Rome, 1978,

27. Ενδεικτικά αναφέρονται δύο ακραία χρονικά παραδείγματα: Ph. Argenti, *Libro d'oro de la noblesse de Chio*, Λονδίνο 1955, τ. 1, σ. 101-104, και τ. 2, σ. 143, 147 και Τζελίνα Χαρλαύτη, «Εμπόριο και ναυτιλία τον 19ο αιώνα. Το επιχειρηματικό δίκτυο των Ελλήνων της διασποράς. Η “χιακή” φάση (1830-1860)», *Μνήμων* 15 (1993), σ. 69-127.

την *Ιστορία της Χίου* του Αλέξ. Βλαστού που εξιστορεί την ιστορία του νησιού έως το 1822. Σε αυτή την ιδιωτική έκδοση γίνεται εκτενής αναφορά στην καταστροφή, καθώς και στους έξι Ράλλη που κρεμάστηκαν από τους Οθωμανούς.²⁸

Η καταστροφή του νησιού ως γενεσιουργός αιτία της χιακής μετανάστευσης στην Ερμούπολη, στον Πειραιά και στην Αγγλία, καθώς και η επιχειρηματική επιτυχία της ίδιας ομάδας, γίνεται κατ' αναλογία με αυτήν των Εβραίων της διασποράς. Ο R. Cohen, που έχει διαπραγματευτεί την έννοια της διασποράς, έχει διατυπώσει τη θέση ότι όλες οι ομάδες που δημιούργησαν διασπορά μετά από διωγμό, πρόταξαν λαμπρά πνευματικά και οικονομικά επιτεύγματα στους νέους τρόπους εγκατάστασης, τα οποία δεν θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν παρά μόνο σε ένα διασπορικό περιβάλλον.²⁹

Η καταστροφή του νησιού αποδόθηκε ως γενεσιουργός αιτία της χιακής μετανάστευσης στην Ερμούπολη και συνακόλουθα στον Πειραιά και στην Αγγλία, καθώς και της επιχειρηματικής επιτυχίας της ίδιας ομάδας. Σε αυτές τις ιστοριογραφικές αναφορές το παράδειγμα των Ράλλη είναι εμβληματικό. Ο D. J. Cassavetti (1881-1958), σύγχρονος του sir Λουκά Ράλλη στο Λονδίνο, αναφερόμενος στη γενεά (clan) των Ράλλη που είχε εγκατασταθεί στην Αγγλία, σημειώνει τη «σημιακή καταγωγή» των χιακών οικογενειών, συσχετίζοντάς τους μάλιστα με τους Εβραίους της Βενετίας.³⁰ Ο λόγος αυτής της κοινής ανθρωπολογικής καταγωγής αιτιολογούσε την εμπορική υπεροχή των Χίων απέναντι στους άλλους συμπατριώτες τους. Είχε προηγηθεί κριτική στην ιστορική σύγκριση των Χίων με τους Εβραίους, που φαίνεται ότι είχε δημιουργήσει πεδίο συζήτησης στις

28. A. P. Rallis, *A History of the Island of Chios A.D. 70-1822*, translated from the second part of dr. Alexander M. Vlastos, Λονδίνο, J. Davy and Sons, 1913 σ. 160- 171. Και η νεώτερη έκδοση από το περιβάλλον των Ράλλη για το θέμα της χιακής καταστροφής, Helen Long, *Greek Fire. The massacres of Chios*, Μπρίστολ, Abson books, 1992, με εισαγωγή του sir Godfrey Ralli.

29. R. Cohen, *Global Diasporas, an Introduction*, Λονδίνο, UCL Press and Seattle: University of Washington Press, 1997 (ελλ. μετάφραση Τίνα Πλωτά, *Η Παγκόσμια Διασπορά*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2003). Συνοπτική παρουσίαση των απόψεων του συγγραφέα βλ. R. Cohen, «Diasporas and the Nation-State: From Victims to Challengers», *International Affairs (Royal Institute of International Affairs)*, *Ethnicity and International Relations* 72/3 (1996), σ. 507-520.

30. Dem. J. Cassavetti, *Hellas and the Balkan Wars*, Λονδίνο 1914, σ. 45.

αρχές του 20ού αιώνα. Σ' αυτό το πλαίσιο ο Χίος Δ. Π. Πετροκόκκινος ανταπαντούσε: «[...] πώς είναι δυνατόν να φαντασθώμεν ότι οι Χίοι και μάλιστα οι ανήκοντες εις τας μεγάλας οικογενείας της νήσου, ων αι πλείσται μετανάστευσαν, μετά την καταστροφή του 1822, εις την Αγγλίαν, ήτο ποτέ δυνατόν να έλθουν εις επιμειξίαν μετά των Εβραίων, αυταί αι οποίαι μετά δυσκολίας συνήπτον γάμους έξω του κύκλου των...». Η υπερίσχυση των Χίων στο Λονδίνο, και πιο συγκεκριμένα η υπεροχή των Ralli Brothers, μπορούσε να αποδοθεί και να αιτιολογηθεί από το «σημιτικό αίμα», που ούτως ή άλλως είχε επιδείξει επιφανή παραδείγματα εμπορικής επιτυχίας μέσα από την εβραϊκή διασπορά.³¹

Η χιακή ομάδα, ιδιαίτερα μετά την καταστροφή της Χίου, συγκροτεί μια υπο-ομάδα της ελληνικής διασποράς με ιδιαίτερη συνοχή και εντυπωσιακά αποτελέσματα επιχειρηματικής συνέχειας και επιτυχίας. Πρόκειται για ένα σύνθετο ζήτημα που απαιτεί πολύπλευρη ερμηνευτική προσέγγιση, θέτοντας σε συζήτηση την υπόθεση ότι η διασπορά αποτελεί τον συνεκτικό κρίκο από το τοπικό στο παγκόσμιο και οργανώνεται ως οικονομικό εγχείρημα με τη μορφή των εμπορικών δικτύων.³² Από τα χαρακτηριστικά που διαμόρφωσαν τις εκπατρισμένες ομάδες που οδηγήθηκαν στη διασπορά, επιλέγουμε αυτά που αποτέλεσαν την κοινή βάση και των εμπορικών δικτύων των Χίων: τη συλλογική μνήμη της έννοιας της τοπικής πατρίδας, που στηρίζεται στον ιδιαίτερο τόπο καταγωγής, στην ιστορία, και στην οικονομική επιτυχία.

Όλες οι προσωπικές χιακές μαρτυρίες συμφωνούν με τα παραπάνω. Το χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι καταρχήν το έργο *Λουκής Λάρας* [Λουκάς Ράλλη], που στηρίζεται στη βιωματική μαρτυρία του χιώτη Λουκά Τζίφου. Επίσης η βιωματική ιστορία του Λουκά Δημ. Ράλλη που θα παρουσιαστεί παρακάτω. Η εξιδανίκευση της ιδιαίτερης πατρίδας με την ανάληψη ατομικής ή συλλογικής δράσης για την ασφάλεια και ευημερία του τόπου,

31. Δ. Π. Πετροκόκκινος, «Χίοι, Εβραίοι και Γενοβέζοι», *Η Μελέτη* (Μάρτιος 1912), σ. 147. Η σύγκριση και οι φυλετικές αναφορές στους Χίους και Εβραίους εμπόρους αποτελεί ένα ενδιαφέρον κεφάλαιο που δεν αναλύεται εδώ.

32. Για μια μελέτη εθνικής διασποράς, όπως αυτή των Κινέζων, που συνδέεται με τη δημιουργία δικτύων του παγκόσμιου εμπορίου (global trade networks), βλ. Α. McKeown, «Conceptualizing Chinese Diasporas, 1842 to 1949», *The Journal of Asian Studies* 58/2 (1999), σ. 306-337.

όπως για παράδειγμα η εκστρατεία για την απελευθέρωση της Χίου το 1827, αλλά και τα έργα τοπικής ευποιίας, όπως η χρηματική ενίσχυση για την ίδρυση τοπικού Γυμνάσιου, νοσοκομείου και γηροκομείου προσδιορίζουν τη σχέση των χίων εμπόρων της διασποράς με το νησί τους.

Η σύνδεση με τη γενέτειρα Χίο υπάρχει σε όλες τις σχετικές ιστοριογραφικές αναφορές ως προσδιοριστικός παράγων της επιχειρηματικής επιτυχίας των Αφών Ράλλη. Ο ρητορικός έπαινος σε αυτούς ήταν αναγκαίος όχι μόνο εξαιτίας του εύρους της επιχείρησης με υποκαταστήματα στην Ευρώπη, την Αμερική, την Ασία, αλλά χάρη στους δεσμούς που η επιχείρηση διατήρησε με τον τόπο καταγωγής μέσω ευεργεσιών στη Χίο. Η προσδοκία οικονομικών ενισχύσεων και διαμεσολαβήσεων από μέλη της οικογένειας Ράλλη του Λονδίνου αποτελούσε συχνά αίτιο της εξυμνητικής εξιστόρησης και αναφοράς στο όνομά τους.

Το κύριο σημείο αναφοράς των εξιστορήσεων που συνδέονται με την οικογένεια Ράλλη μπορεί να εντοπιστεί στη χιακή καταγωγή της οικογένειας σε συνδυασμό με τη χιακή διασπορά. Μπορούμε να παρακολουθήσουμε την ιστορία του διωγμού, της μετανάστευσης και της προσωπικής επιτυχίας μέσα από το παράδειγμα του χίου Λουκά Δημητρίου Ράλλη (Χίος 1794 - Πειραιάς 1879), του γνωστού δημάρχου του Πειραιά, που ιστορήθηκε από τον Τιμ. Αμπελά στο τέλος του 19ου αιώνα.³³

Χίος φυγάς, καταφυγών μετά των άλλων εις την έρημον έτι θίνα της νήσου Σύρου, ο Λουκάς Ράλλης, ήρξατο δρων διαρκούσης έτι της θυέλλης της μεγάλης ημών επαναστάσεως· αλλ' η ωφελιμωτάτη αυτού δράσις εξηκολούθησεν ιδίως μετ' αυτήν εν τη καταπληκτική αναπτύξει της πανελληνίου πόλεως, ήτις εκτίσθη επί της παραλίας της Σύρου και ην ανέδειξε κέντρον μεγάλης κινήσεως και εθνικής ζωής. Μέντωρ και πρωταγωνιστής εν παντί αφορώντι εις την εκπολιτιστικήν ούτως ειπείν οργάνωσιν της μεγαλοπόλεως εκείνης αφήκεν αλγισμόνητον μνήμην εις τους συγκεντρωθέντας πάντοθεν πληθυσμούς της πόλεως εις ην αυτός έδωκε το σημερινόν όνομα, προΐδών το μέλλον και την αποστολήν της.

Η ιστορία του Λουκά Δημ. Ράλλη που παντρεύτηκε την συντοπίτισσά του Δέσποινα Ροδοκανάκη, έγινε κατ' αρχάς γνωστή από τον ίδιο

33. Τιμολέων Αμπελάς, «Λουκά Ράλλη: ενέργειαι και προτάσεις», *Ημερολόγιον Σκόκου* 10 (1895), σ. 59-64.

τον πρωταγωνιστή.³⁴ Τα κύρια σημεία στην ιστορία του είναι η ελληνική επανάσταση, η καταστροφή και η ανασυγκρότηση της ομάδας μέσα από ηθικούς όρους, παρά μέσα από οικονομικές παραμέτρους. Ακόμη και η ρητορική προσέγγιση από τον Τιμ. Αμπελά παρουσίαζε τον Λουκά Ράλλη ως αυθεντία της οικονομίας χωρίς επιστημονικές περγαμηνές.

Ο Ράλλης χωρίς να είναι καθηγητής ή υφηγητής πολιτικής οικονομίας, ή οικονομολογική αυθεντία των χρόνων εκείνων, μετέδιδε διά του εν λόγω υπομνήματος, πρώτος ίσως εν Ελλάδι, τας πλουτολογικάς και εμπορικάς αρχάς και θεωρίας, ας μετ' ου πολύ είδομεν εφαρμοζομένας εν ταύτη τη Ερμουπόλει, υπέρ ης κυρίως έγγραφε προσκληθείς υπό της Δημογεροντίας. Τας παρατηρήσεις εκείνας –ως τας ωνόμαζε– εθεώρει ως δοκίμιον μάλλον και ως αφορμή πλειοτέρας επεξεργασίας».

Ο Λουκάς Ράλλης ήταν γιός του Δημητρίου Ζαννή Ράλλη (Χίος 1758 - Λιβόρο 1812), που είχε αποκτήσει πέντε παιδιά, τρία κορίτσια και δύο αγόρια. Η ιστορία της οικογένειας του μετέπειτα δημάρχου του Πειραιά δεν διακρίνεται για την αρρενογονία της, απαραίτητο χαρακτηριστικό για την ισχυροποίηση και τη συνέχεια των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων της εποχής του, όπως συνέβη στην περίπτωση της γενιάς των Ράλλη της Αγγλίας.

Οι περισσότερες ιστοριογραφικές αναφορές γίνονται στους πέντε αδελφούς Ράλλη, πρώτα ξαδέλφια του δήμαρχου Πειραιά, που είχαν και αυτοί γεννηθεί στο τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα πριν από την ελληνική επανάσταση στη Χίο, ακολούθησαν επιχειρηματικά δρομολόγια σε οικονομικά κέντρα της Μεσογείου και της Ρωσίας, και πέθαναν στην Ευρώπη. Ο κύριος όγκος του δημοσιευμένου υλικού αφορά στους επονομαζόμενους «μεγάλους Ράλλη», τα πέντε αγόρια του Στέφανου Ζαννή Ράλλη και της Ιουλίας Αυγ. Σεκιάρη.³⁵

Η παραδειγματική θέση του χιακού εμπορικού οίκου των Ράλλη στο Λονδίνο καταγράφηκε και από τον Δημ. Βικέλα, στα μέσα του 19ου αιώνα: «Εκτός της ατομικής αξίας του ιδρυτού και του διαδόχου του, και εκτός του όγκου του καταστήματος, επεξηγεί την επιβολήν του και η Χιακή καταγωγή της οικογενείας Ράλλη. Οι Χίοι απετέλουν την πλειοψηφίαν των

34. Τιμολέων Αμπελάς, «Λουκά Ράλλη ιδιόγραφοι αναμνήσεις και αποκαλύψεις επεισοδίων της Ελληνικής Επανάστασεως», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 4 (1892), σ. 475-512.

35. Catsiyannis, *The Greek Community of London*.

ελλήνων εμπόρων του Λονδίνου. [...] Τόση μάλιστα ήτο η τοιαύτη υπεροχή των Χίων, όχι μόνον εις το Λονδίνον αλλά και μεταξύ των άλλων εις τα ξένα εμπορικών κοινοτήτων, ώστε εκτός του κοινού απέναντι των ξένων χαρακτηρισμού των ως Ελλήνων, τα μέλη εκάστης κοινότητος διεκρίνοντο ως Χίοι και μη Χίοι».³⁶ Η διαφοροποίηση των Ελλήνων εμπόρων του Λονδίνου σε Χίους και μη Χίους ξεκινά ως απλή διαπίστωση επιχειρηματικής υπεροχής και φθάνει στην εθνοφυλετική προσομοίωση με τους Εβραίους, όπως είδαμε παραπάνω. Η αναγνώριση του οίκου των Ράλλη και ο δημόσιος έπαινος προς αυτόν και τα μέλη του, καταγράφηκε στις εξιστορήσεις της ελληνικής παροικίας: οι Ράλλη και η χιακή καταγωγή, η παγκόσμια επιχειρηματική δράση τους, οι εμπορικές ικανότητες τους.³⁷

Οι πέντε Αφοί Ράλλη, μετά από την εδραίωση των επιχειρήσεών τους στο Λονδίνο, είχαν ακολουθήσει το ρεύμα του αυτοκρατορικού βρετανικού εμπορίου στον 19ο αιώνα. Το ιστορικό της εταιρείας σε μια επετειακή έκδοση ξεκινά με τα πέντε αδέρφια που εμπορεύονταν αρχικά μετάξι, στάρι και αγγλικά βαμβακερά υφάσματα. Το 1865 η εταιρεία διαλύθηκε και ανασχηματίστηκε ως Αφοί Ράλλη από τον Στέφανο Αυγ. Ράλλη και τον Ιωάννη Ευστρ. Ράλλη στο Λονδίνο με κύρια μέλη τον Αλέξανδρο Βλαστό, τον Λουκά Ράλλη (τον Πειραιώτη), τον Αντώνη Βλαστό, τον sir Στρατή Ράλλη. Το 1931 άλλαξε πάλι το εταιρικό σχήμα των Αφών Ράλλη και το 1941 έγινε μετοχική εταιρεία ανοικτή στο κοινό (public company). Το 1959 ο νέος ιδιοκτήτης των Αφών Ράλλη, sir Isaac Wolfson την μετέτρεψε σε εταιρεία περιορισμένης ευθύνης (limited co) και ακολούθησε μια περίοδος συγχωνεύσεων. Το 1966 έκλεισαν τα γραφεία του Λονδίνου και όλες οι οικονομικές δραστηριότητες συγκεντρώθηκαν γύρω από το βαμβάκι και μεταφέρθηκαν στο Λίβερπουλ, ενώ το εταιρικό κομμάτι της Ινδίας είχε χαράξει χωριστή πορεία. Η καταγωγή της εταιρείας από τα πέντε αδέρφια Ράλλη της Αγγλίας, με καταγωγή από τη Χίο, εξάιρεται ακόμη και σήμερα στον επίσημο ιστότοπο της εταιρείας «Fisons and Tatas» στην Ινδία, που από τον Ιούνιο του 1962 έγιναν οι κύριοι μέτοχοι της επιχείρησης Ράλλη της Ινδίας. Σε αυτόν τον ιστότοπο αναφέρεται ότι «το 1815-1851 η ιστορία των

36. Δ. Βικέλας, *Η ζωή μου. Παιδικά αναμνήσεις - Νεανικοί χρόνοι*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1908, σ. 329.

37. Cassavetti, *Hellas and the Balkan Wars*, σ. 45, 250, 306.

αδελφών Ράλλη έχει υφρανθεί με ελληνική επιχειρηματικότητα και διορατικότητα, ιδιότητες που τους οδήγησαν να κυριαρχήσουν στους εμπορικούς δρόμους της Ευρώπης κατά τον 19ο αιώνα».³⁸

Στα υποκαταστήματα της επιχείρησης των Αφών Ράλλη της Αγγλίας, όπως αυτά διαμορφώθηκαν κατά τον 19ο αιώνα, μαθήτευσαν και δούλεψαν πολλοί Χίοι, αλλά και μη Χίοι,³⁹ και αναμφίβολα οι Ράλλη είναι από αυτούς που διαμόρφωσαν σε μεγάλο βαθμό την επιχειρηματική παράδοση και συντήρησαν την μνήμη σε σχέση με την ιστορία της Χίου. Στα 1850 οι Αφοί Ράλλη απασχολούσαν 4.000 εμπορικούς υπαλλήλους και 15.000 εργάτες για τις μεταφορές και αποθηκεύσεις των εμπορευμάτων σε όλο το δίκτυο των καταστημάτων τους.⁴⁰ Η Λεωνή Καλβοκορέση είχε εργαστεί στον οίκο των Αφών Ράλλη και δημοσίευσε μια εξιστόρηση της επιχείρησης από μέσα. Η ίδια δεν αναφέρεται στην καταστροφή της Χίου και προσδιορίζει την ίδρυση της εταιρείας Αφοί Ράλλη μεταξύ 1822-1826, το 1825 το άνοιγμα στο Μάντσεστερ, το 1827 στην Οδησό, το 1837 στην Ταυρίδα, το 1851 την επιχειρηματική εγκατάσταση στην Ινδία, στην Καλκούτα και το 1861 στη Βομβάη και στο Καράτσι με την ίδρυση της Ralli Brothers Ltd και Ralli India Ltd, ενώ το 1871 άνοιξε κατάστημα και στη Ν. Υόρκη.⁴¹

Η έκδοση μιας ιστορίας της επιχείρησης (*company history* ή *contract business history*),⁴² χρηματοδοτούμενη από την ίδια την επιχείρηση, των Αφών Ράλλη, πραγματοποιήθηκε με αφορμή επετειακούς εορτασμούς και παρέχει κάποιο πληροφοριακό υλικό, ενώ συνήθως αποτελεί ένα αυτο-επαινετικό εγχείρημα. Η λαμπρή επιχειρηματική πορεία μελών της οικογένειας Ράλλη

38. <http://www.tata.com/company/>

39. Για παράδειγμα ο Στέφανος Σκουλούδης (Κωνσταντινούπολη 1838 - Αθήνα 1928) ξεκινά τη σταδιοδρομία του με σπουδές ιατρικής στην Αθήνα (1852-1855) μετά μαθητεύει στο εμπορικό γραφείο του πατέρα του, Ιωάννη, και κατόπιν γίνεται διευθυντής του υποκαταστήματος Κωνσταντινούπολης του Στέφανου Αυγ. Ράλλη, βλ. «Αυτοβιογραφία Στέφανου Σκουλούδη», *Αιγαίον* 2/1 (Μάρτιος 1936). Άλλοι υπάλληλοι ήσαν ο Κυριάκος Συγγρός, ο Αλέξανδρος Πάλλης, ο Αργύρης Εφταλιώτης (Κλεάνθης Μιχαηλίδης), ο Πέτρος Βλαστός.

40. *Oxford Dictionary of National Biography*, λήμμα «Ralli, Pantia Stephen».

41. Είχε εργαστεί κατά το διάστημα 1905-1911. Βλ. Λεωνή Καλβοκορέση, *Ο οίκος των αδελφών Ράλλη*.

42. Christopher J. Castaneda, «Writing Contract Business History», *The Public Historian* 21/1 (1999), σ. 11-29.

στην Αγγλία του 19ου αιώνα τροφοδότησε σε γενικές γραμμές την ιστοριογραφία με επετειακές εκδόσεις και αφιερώματα σε μέλη ή στην οικογένεια ως σύνολο. Σ' ένα αφιέρωμα στα 160 χρόνια λειτουργίας της εταιρείας των Ralli bros, που εκδόθηκε μετά την τελευταία εταιρική αναμόρφωση της εταιρείας το 1976, προτασσόταν η αρχή της εταιρικής κουλτούρας της επιχείρησης. Αυτή ήταν η αρχή της εκπλήρωσης των ηθικών υποχρεώσεων (moral obligations) προς τους εργαζομένους ως σημαντικότερη από το συμβόλαιο εργασίας (letter of contract) που ρύθμιζε τη σχέση των υπαλλήλων με την εταιρεία, αρχή που είχε διατυπωθεί στο *Staff Instruction Book* (1881). Κύρια πηγή τροφοδότησης πληροφοριών σε αυτή την επετειακή έκδοση ήταν ο Τζακ Βλαστός (1903-1988), γιος του Αντωνίου Αλεξ. Βλαστόυ (1863-1933) και της Ερατώς Γεωργ. Σκαραμαγκά (1873-1966), αλλά και απόγονου Ράλλη εκ θηλυγονίας. Ο Τζακ Βλαστός είχε εργαστεί στους Ράλλη σε διάφορες διευθυντικές θέσεις από το 1922 έως το 1962 που διαλύθηκε η εταιρεία.⁴³

Η τοπική ιστοριογραφία της Χίου με υπερηφάνεια είχε αναφερθεί στην οικονομική επιτυχία των Ράλλη στην Αγγλία, μέλη της ελληνικής κοινότητας του Λονδίνου (από τον Ι. Γεννάδιο έως τον Τ. Κατσιγιάννη) είχαν δηλώσει δημόσια τον θαυμασμό τους προς αυτούς, οι ίδιοι οι Ράλλη είχαν τροφοδοτήσει τη δημόσια εικόνα τους. Οι προσδοκίες ήταν διαφορετικές και συγκρουόμενες: από τη μια πλευρά η κοινωνική ένταξη στην έντονα διαστρωματωμένη βρετανική κοινωνία μέσα από τη γενεαλογική ιστορική παράδοση, και από την άλλη η οικειοποίηση μιας μεγάλης οικονομικής και κοινωνικής επιτυχίας. Ο κύριος στόχος ήταν η ενσωμάτωση των Ράλλη στο σύστημα των διεθνών οικονομικών συναλλαγών στη βρετανική αστική κοινωνία και παράλληλα στον τοπικό χιακό ιστό. Οι ίδιοι παρέμειναν έξω από την μεγάλη αφήγηση των εθνικών ευεργετών. Η οικονομική επιτυχία τους δεν αφορούσε καταρχήν το ελληνικό κράτος.

Μέλη της οικογένειας Ράλλη είχαν εγκατασταθεί στην Αγγλία πριν από την καταστροφή της Χίου. Οι ίδιοι, οι σύγχρονοί τους και άλλοι ιστοριοδίφες

43. *History and Activities of the Ralli Trading Group Commodity*. Η εταιρεία των Ράλλη λειτούργησε και ως «Brokers, Dealers and Agents in Cotton Futures at Orleans House», στο Λίβερπουλ, βλ. *London Gazette*, 22 Ιανουαρίου 1963.

επικεντρώθηκαν και τόνισαν τη σημασία της χιακής καταστροφής ως γενεσιουργού αιτίας μιας επιτυχημένης επιχειρηματικής πορείας. Η τοπική καταγωγή της Χίου, όπως με οξυδέρκεια είχε παρατηρήσει ο Δ. Βικέλας, προσδιόριζε μια ξεχωριστή ταυτότητα για τους Ράλλη εκεί που οι ίδιοι είχαν επιλέξει να διακριθούν στον διεθνή οικονομικό χώρο. Η ελληνική αστική τάξη δεν είχε σχέση μαζί τους, και μάλλον δεν τους αναγνώριζε. Δεν είναι τυχαία η φράση μιας αστής Αθηναίας στα μέσα του αιώνα, μετά τον θάνατο του Παντιά Στεφ. Ράλλη (1793-1865): «Δεν ηξεύρω αν ήκουσες δι' έν κληροδότημα το οποίον αφήκεν κάποιος Παντιάς Ράλλης εξ Αγγλίας εις την ηθικωτέραν καλητέραν μηθήτριαν του Αρσακείου, είναι δε περίπου 1.100 δρ. κατ' έτος».⁴⁴

Στο παράδειγμα της ιστοριογραφικής συγκρότησης της επιχειρηματικής δυναστείας των Ράλλη συμπλέκονται πολλά κανάλια: η εδραίωση του καπιταλισμού στην Ανατολική Μεσόγειο, ο ρόλος των δικτύων των επιχειρηματικών ομάδων, αλλά και επιλογές προβολής ατόμων και οικογενειών σε ένα εθνικό σύστημα κοινωνικής και οικονομικής ιεραρχίας.

Οι Ράλλη με τους παράλληλους και ομώνυμους κλάδους δεν δημιούργησαν ένα ίδρυμα ή ένα αρχείο και δεν φαίνεται ότι οι ίδιοι ήθελαν να διατηρήσουν τη μνήμη μιας εξαιρετικής επιχειρηματικής ιστορίας, παρά μόνο ευκαιριακά. Η εγκατάσταση στο Λονδίνο, η ίδρυση της εταιρείας των πέντε αδελφών Ράλλη και η ευρεία γεωγραφική επιχειρηματική εξάπλωση μέσα στον 19ο αιώνα σημάδεψαν μια δυναμική επιχειρηματική πορεία. Η ιστορία των εβραϊκών και προτεσταντικών εμπορικών και τραπεζικών οίκων και η διαχείριση της αντίστοιχης ιστορίας τους ήταν εμφανής μέσα από το παράδειγμα των Ρότσιλντ, των Barings κ.ά. Οι Ράλλη συγκρότησαν τη διεθνή επιχειρηματική πορεία τους κυρίως μέσα από τα δίκτυα των Χίων, έτσι ο μείζων συνδετικός ιστός παρέμεινε το μικρό νησί και η μακραίωνη ιστορία του, με κύρια αναφορά την καταστροφή.

Η απαρχή του γενουάτικου καπιταλισμού διατηρήθηκε μέσα από την αίγλη της μεσαιωνικής παράδοσης και όχι ως ιδιαίτερη επιχειρηματική

44. Βλ. επιστολή 18 Ιουνίου [1866] της Μαριγώς Μακκά προς τον σύζυγό της Γεώργιο Μακκά, που ήταν αρχίατρος του Γεωργίου και βρισκόταν εκείνη την περίοδο στην Κωνσταντινούπολη. ΕΛΙΑ, Αρχείο οικογένειας Μακκά, υποφάκ. 2.3. Ευχαριστώ θερμά τη Δήμητρα Βασιλειάδου γι' αυτό το τεκμήριο.

αφετηρία. Η Βρετανία έδωσε στους Ράλλη το πρότυπο της παιδείας, του τρόπου κοινωνικής ζωής και της οικονομικής προοπτικής, αλλά τελικά η εμμονή τους σε μια απώτερη καταγωγή από τη Χίο μπορεί να ήταν η αιτία που συντήρησε την εσωστρέφεια μιας διαιρεμένης ταυτότητας μεταξύ μιας αυτοκρατορίας και μιας φαντασιακής μικρής πατρίδας.